

УДК 001.816 (477) (07)

НАУКОВЕ КНИГОВИДАННЯ В УКРАЇНІ: НА ШЛЯХУ ДО ПЕРЕЗАВАНТАЖЕННЯ

Зелінська Н.В.

Українська академія друкарства, м. Львів

Розглядаються проблеми українського наукового книговидання в умовах ринку та можливість запозичення зарубіжного досвіду для їх розв'язання. Зазначаються позитивні зрушення у цій сфері.

Ключові слова: наукова книга, наукове книговидання, видавничий репертуар, видавничі стратегії, монографія, науковий журнал

Професійні розмови про українську наукову книгу та її продуцентів сьогодні – велика рідкість. Як і професійні публікації на цю тему. Ринкові реалії спонукають не лише видавати, а й обговорювати (і, відповідно, просувати) тільки те, що вже і зараз, максимум завтра, обіцяє славу, хоч би й скандальну, – авторові, відомість, нехай і штучно підігріту, – видавництву, «розкрученість», а отже, гарантовану запотребованість, – критикові і... прибуток, прибуток, прибуток – усім учасникам процесу. Юна поетка, яка невміння римувати видає за верлібр, чи вчорашній школяр, що вправно інсталує у свою простеньку прозу нецензурну лексику, сьогодні має більше шансів на визнання суспільства, аніж серйозний учений, чия наукова праця, можливо, могла б змінити світ (звісно, якщо би потрапила за призначенням – до зацікавлених читачів). Парадокс? Ні, сучасний український книжковий ринок...

Зі спроб раціонально пояснити цю ситуацію випливає, що нинішні «ринкові» проблеми української наукової книги починаються з... тотального замовчування (а відтак – незнання) цих проблем. Що знає про наукову книгу та її специфіку, про наукове книговидання, його історію та сучасний стан сьогоднішній дослідник, нинішній чи майбутній науковець, досвідчений редактор чи його колега-новачок, – хіба що праці, присвячені власне українській науці, її історії [4, 5, 8], звітні матеріали НАН [1], публікації з окремих проблем наукового викладу [7, 9, 13], – от і все. І це «все», звісно, далеко не вичерпує широкого спектру проблем, що виникають у зв'язку з процесами створення, видавання та просування на ринку наукових книжок та з визначенням ефективності цих процесів.

За всю осяжну видавничу історію в Україні відбулося аж дві (!) конференції, присвячені якості наукової книги (обидві – на базі видавництва «Наукова думка» і за участю викладачів Української академії друкарства, у 1976 та 2007 р.). Додамо конференцію «Роль книгоиздания в развитии международных научных и культурных контактов», організовану у Москві Міжнародною асоціацією академій наук (до якої

входить і НАН України) у 2005 р. – і перелік акцій публічного обговорення проблем наукового книговидання на всіх пострадянських теренах вичерпано...

У такому проблемно безмежному і водночас такому дослідницьки порожньому полі українського наукового книговидання виступають буквально лічені «гравці» (див., зокрема: [6; 10; 11; 12]), яким не під силу заповнити прогалини, утворені через брак відповідних теоретичних досліджень і практичних рекомендацій. Що ж до відносно стабільних результатів, які демонструють видавці в останні роки¹, то їх слід не ідеалізувати, а просто постійно поліпшувати. І робити це так, як роблять у розвинутих країнах цивілізованого світу, адже і там, незважаючи на значний ринковий досвід та загалом кращі умови функціонування видавничої галузі, її науковий сегмент постійно змушений відповідати на різноманітні економічні виклики та мало не щодня складати своєрідні тести на виживання.

Утім, до цих тестів західні видавці неабияк інформаційно озброєні: в їхньому розпорядженні – десятки (якщо не сотні) пам'яток, порадників, довідників, декілька фахових часописів, спеціалізованих на проблемах наукової книги (“Scholarly Publishing”, “European Science Editing”, “Academic and Professional Publishing” та ін.), але насамперед – це дослідження серйозних науковців, втілені у наукові та навчальні видання. Серед найважливіших джерел з арсеналу авторів і редакторів саме наукової літератури – неодноразово перевидані посібники [16; 19; 20; 21], популярні довідники [17; 22], монографії [23; 24] і, нарешті, справжня «біблія» сучасного видавця від Дж.-Б. Томпсона [25].

Орієнтуючись на ці джерела, можна не лише добре уявити собі стан наукового книговидання та «проблемний комплекс» сучасного західного редактора, а й – за браком подібних власних – спробувати «адаптувати» уже опрацьоване й здобуте «там», в умовах тривалого й успішного ринкового існування, для потреб галузі «тут», де книжковий ринок такий непрогнозований, а видавничі успіхи – часто сумнівні...

Отже, перейшовши на початку 90-х років на ринкові “рейки”, українська наукова книга уповні відчула на собі труднощі виживання: показники її видання в окремі роки ледь утримувалися на нижній межі “життєво необхідного” мінімуму. Та водночас виявилось: непрості ринкові реалії мають, принаймні, один позитивний вислід: вони, ці реалії, спонукали видавців до пошуків нових напрямів, форм і методів роботи, тобто мобілізували на активну діяльність (на відміну від звичного сонного очікування). Відтак першорядним завданням кожного видавця стає заохочення до читання (=придбання) випущених ним книжок якомога більшої кількості читачів – людей з різними інформаційними потребами, літературними смаками і культурно-естетичними уподобаннями. На практиці це означає критичний перегляд видавничого репертуару, вивчення та сегментація книжкового ринку з одночасним дослідженням читачьких запитів і можливість ей, принципів зміни у

¹ Серед випущених в Україні у 1996 р. назв видань кількість наукових становила 1301, у 1998 р. – 1272, у 1999 р. – 1089, на кінець 2001 р. – 1773, 2002 р. – 1962, 2004 р. – 2261, 2005 р. – 2501, 2007 р. – 2700, тобто помітно зростає. Натомість їх частка у загальній кількості назв за цей період знизилася від 24,9 до 15,01%.

тема тиці та типології видань, постійне збагачення виразно-зображальних засобів у кожному окремо взятому виданні.

Утім, стосовно наукового книговидання ця «універсально ринкова» стратегія має свою специфіку – через свої ж, притаманні винятково науковій літературі, «слабкі місця» і «болочі точки». Саме через це навіть у країнах зі стабільними соціальними та економічними підвалинами життя та, відповідно, організації наукової діяльності, наукове (або академічне) книговидання на переломі тисячоліть також зазнало найжорстокіших «інвазій» ринку. Як пише один з провідних дослідників цієї галузі в англomовному світі Дж.-Б. Томпсон, “сказати, що академічне книговидання у кризі – перебільшення, але немає сумнівів, що воно перебуває під серйозним пресингом” [25, с. 31], з одного боку, його створюють фінансові, економічні утиски, пов’язані з боротьбою за виживання академічного сектора книговидання, з другого ж – це утиски, об’єктом яких стають самі автори-науковці (рівень напружень тут змінюється в дуже широкому діапазоні – від особистих контрактних зобов’язань до вимог організацій, що надають гранти).

Разом із тим, дедалі сильніший і конкретний – доларом чи євро – тиск на кожного окремого науковця задля активізації його науково-публікаційного потенціалу, зовсім не виключає солідного державного фінансування тих-таки науковців і академічних видавців. Зокрема, в усіх цивілізованих країнах винятково за державної підтримки видаються твори класиків національної науки: адже ніде правди діти, для видавців, навіть найпотужніших, такі проекти є збитковими, разом з тим, вони, за умов належної професійної підготовки, предствавницькі, престижні, вкрай важливі для творення цивілізаційного образу нації, країни, а тому й мають фінансуватися. Так само, зрештою, як і здобутки вчених, що працюють у різних галузях фундаментальної науки, тобто науки, що, за визначенням, не може принести відчутної користі вже і негайно. Та оскільки саме на основі фундаментальної науки функціонує наука прикладна – та, що реально «заробляє», – то, наприклад, у Сполучених Штатах і власне держава, і далекоглядні промислові корпорації не шкодують коштів на фінансування фундаментальних досліджень та їх видавниче втілення. На перспективу...

Отже, з досвіду лідерів світового наукового книговидання (як він відображений у доступних нам джерелах) виводимо висновок перший: попри домінування ринкових відносин у видавничій сфері, деякі сегменти книжкового ринку, зокрема фундаментальні наукові праці, залишаються принципово «антиринковими» і, отже, не можуть – без прогнозованих втрат – бути забезпечені самими видавцями. Відтак фінансування таких видавничих проектів – обов’язок держави (або сильних інвесторів із «зацікавлених» галузевих «гігантів»).

Ця істина добре відома і видавцям в Україні, проте, напевно, вона не настільки очевидна для українського істеблішменту, чийми руками фактично блокуються чи не найсерйозніші гуманітарні видавничі проекти останнього часу. Такі проекти (зокрема, видання академічних зібрань творів класиків української літератури у межах програми “Українська книга” або Національної програми випуску суспільно необхідних видань) фінансуються вкрай нерегулярно, що затягує терміни їх випуску. І вже зовсім неприпустимим, як наголосив під час конференції «Наукове

книговидання в Україні: автор–видавець–ринок» директор видавництва «Наукова думка» І. Алексєенко, «став зрив випуску 2006 року – року 150-річного ювілею І. Франка – підготованих до друку п’яти додаткових томів до 50-томника Зібрання творів Каменяра через нефінансування його Держкомтелерадіо України»!

Видавнича «відповідь Чемберленові» – започаткований 2001 р. проект “Наукова книга”, згідно з яким передбачено щорічно випускати у видавництві “Наукова думка” близько 30 монографій (з числа тих самих фундаментальних – читай: збиткових), написаних працівниками Академії, за рахунок коштів на видання наукової літератури за державним замовленням, прибутку самого видавництва та, частково, коштів наукових установ, де ці монографії підготували. Завдяки цьому проєктові до 2007 р. побачили світ понад 120 монографій. Невеликий, але принципово важливий крок українського наукового книговидання до нової якості.

Висновок другий: через зазначену вище «антиринковість» наукової книги, що суперечить ринковим орієнтирам сучасної видавничої галузі, – при одночасному усвідомленні суспільної важливості наукового книговидання, необхідною для розв’язання суперечності стає принципова зміна видавничих стратегій. Уже згадуваний Дж.-Б. Томпсон описує цю зміну як цілий комплекс заходів, що, з одного боку, дозволяють зменшити витрати на випуск наукових видань і збільшити їх продажі, а з іншого – зберегти високий науковий авторитет видавців в очах академічної спільноти.

Так, з 60-х років ХХ ст. найсолідніші університетські видавництва США (головні продуценти наукової літератури) почали експериментувати з «одягом» наукової книжки: монографічні праці стали виходити спочатку у твердій оправі (“hardback”), а при успішних продажах – ще й у паперовій обкладинці (“new-in-paperback edition” – NIP). Такий підхід приносить видавцеві подвійну користь: по-перше, книжки у твердій оправі, що з’являються раніше, продаються на бібліотечному ринку, без ризику «програти» пізнішим значно дешевшим виданням «у папері», а, по-друге, видавець у такий спосіб «тестує» ринок – з’ясовуючи, як сприймається книжка перед остаточним рішенням про випуск NIP. До того ж відкрилася ще одна цікава перспектива: багато з наукових книжок потенційно можуть бути адаптовані до університетських курсів і, відповідно, використовуватися у навчальному процесі, для чого їх так само варто випускати у паперовій обкладинці.

Такий підхід уявляється цілком прийнятним і в умовах України, адже, стрімко дрейфуючи у бік Болонської системи, наша вища освіта саме зараз мала би відмовлятися від архаїчних підручників та навчальних посібників, які не встигають за розвитком галузей, що відповідають навчальним дисциплінам. Врешті цінність підручника як «інформаційного супроводу» навчального процесу не може вимірюватися лише міністерським грифом... Сьогоднішнім студентам – завтрашнім фахівцям – насамперед потрібні актуальні, на вістрі останніх досягнень, наукові видання.

Ще одним елементом нової стратегії є перебудова репертуару академічних видавництв – кожне з них різко скорочує кількість тематичних напрямів, натомість у межах цих напрямів випускає не лише наукові, а й навчальні, довідкові та інші

видання. Така тематична спеціалізація зміцнює позиції видавництва у «своїх» галузях, робить його конкурентоспроможним у боротьбі за нові назви, наявність же у репертуарі потенційно високотиражних довідкових, навчальних, науково-популярних видань дає змогу компенсувати ймовірні втрати на підготовці видань наукових.

Ефективним напрямом спеціалізації може бути регіональна тематика – наукові та довідкові видання з історії та культури регіону, місцевої фауни й флори, популярні кулінарні книжки з рецептами даної місцевості, краєзнавчі розвідки, туристичні путівники тощо. Перевага таких видань – майже цілковита відсутність конкуренції з боку видавництв інших регіонів, і, водночас, велика ймовірність значного інтересу з боку потенційних місцевих читачів.

У сьогоденній Україні так само відбуваються зміни в “географії” наукового книговидання: дедалі більше наукових праць (незалежно від сфери продукування текстів-оригіналів) виходять на периферії. «...Вітчизняна наукова думка ще не остаточно сконцентрувалася в столичному регіоні, – зазначає рецензент видавничого часопису «Книжковий клуб плюс». – Вчені з інших областей також часом демонструють достатньо пристойні наукові результати» [15, с. 14] – і як приклад наводить монографію Віктора Козюка (з Тернопільського державного технічного університету) «під несподівано далекою від техніки» назвою “Державний борг в умовах ринкової трансформації економіки України” (Тернопіль: Карт-бланш, 2002).

Висновок третій: ринкові реалії, на які мусить реагувати і колись «платонічна» у своїх запитах наука, змінили і колишнє ставлення науковців до матеріальних вислідів своєї праці, відтак і вербальний її результат – науковий твір – починає сприйматися як особливий продукт, що має цілком вимірювану вартість (зарплатня, гонорар, грант, премія). Суспільна ж цінність цього продукту визначається середовищем колег-науковців і приносить дивіденди у вигляді так званого «символічного капіталу» – «акумуляованого престижу, визнання і поваги до певної особи або наукової інституції» (Дж.-Б. Томпсон). Так, наукові збірники збиткові, але без них неможлива сучасна наукова комунікація! Так, дешевше замість видання наукового журналу відіслати зацікавлених читачів до відповідного веб-сайту, але жодна з поважних наукових інституцій не відмовиться від традиційної періодики – вона ж така звична і така зручна! Так, кожна монографія – страшний тягар для бюджету видавництва, але скасувати монографію означає знищити науку як таку!

А раз від усіх цих носіїв «символічного капіталу» неможливо відмовитися, їх треба оптимізувати, щоби, принаймні, мінімізувати неминучі втрати. Як? – кожний вирішує по-своєму. Так, деякі британські «радикальні видавництва» намагалися зробити прибутковими низькотиражні монографії – шляхом підвищення цін при мінімальних витратах на виробничий процес: від автора надходить матеріал у вигляді “camera-ready-copy” (CRC), відтак редагування, складання і верстання відбуваються разом, і видавець може запускати процес копіювання безпосередньо від фінального авторського тексту. Однак цей радикальний підхід наразився на гостру критику авторів, бібліотекарів і читачів: якість такої продукції надто низька, особливо з огляду на ціну, до того ж багато хто відчуває, що таким чином публікуються матеріали (зокрема, велика кількість дисертацій), які ніколи б не

з'явилися у друкованій формі. Не здобувши прихильників, ця радикальна стратегія практично зникла [25, с. 115].

Інша річ – ретельніший відбір і якісніша підготовка матеріалів для видавничого втілення. Більшість видавців схильні думати, що головною причиною низьких продажів, наприклад монографій, є їх недостатньо висока якість: адже, за усталеною традицією попередніх років, видавництва приймали і публікували книжки хороші, але не видатні – і зараз вони за це розплачуються! Ще одна «погана звичка» з минулого – видання у вигляді монографій злегка «підрихтованих» дисертацій. Ця проблема напрочуд актуальна і в Україні, але, поки українські науковці уперто виборюють по видавництвах своє ілюзорне право на публікацію по суті і за формою дисертаційних текстів, їхнім австралійським колегам, хоч і не одразу, відкрили очі на видавничу “некондиційність” таких текстів. Як пише Р. Дерікурт, “видавцям знадобилося багато часу, аби побачити, що дисертація є лише тренувальною стадією у формуванні науковця-дослідника... Багато часу знадобилося і для усвідомлення того... що докторські дисертації ще не є потенційними книжками” [18, с. 190].

Утім, зрушення спостерігаються і у нас: «У разі, коли автор... не просто готує власну докторську дисертацію, для захисту якої потрібно опублікувати монографію, а справді глибоко володіє предметом свого дослідження, – зазначає рецензент, – з-під його пера виходить змістовна, цікава та корисна для читача книга» [15, с. 15]. Це – не дозвільні міркування, а оцінка реальної монографії з економетрії (Шевчук В. Платіжний баланс і макроекономічна рівновага в трансформаційних економіках: досвід України. – Львів: Каменяр, 2001). Перезавантажуємося?

То, може, ринок для наукової книги не такий страшний, як його малюють? Трохи більше уваги до «об'єкта», більше прискіпливості у відборі і більше ретельності у підготовці плюс трохи запозиченого досвіду і...

...І будемо вважати це випадковістю: одне й те ж саме «якісне» періодичне видання у рецензії на твори симпатичної молоді письменниці Тані Малярчук [3], точно «паспортизує» її нові книжки, вказуючи їх параметри та місця виходу (і цим – що лукавити? – сприяє підвищенню їх продажу, тобто зміцнює ринкові позиції), – і чомусь «забуває» про важливість «паспортних даних», представляючи «дивовижну книгу», «першу монографію... присвячену природничо-науковим і філософським аспектам перетворення сучасної фундаментальної науки та високих технологій на чинник соціального ризику» [2]. А між іншим, її автори – професори Валерій Глазко і Валентин Чешко – не просто зазирають у близьке майбутнє людства, а попереджають і застерігають від можливих страшних сценаріїв, до розвитку яких, напевно, не залишиться байдужою жодна розумна істота... щоправда, якщо вона цю книжку знайде. Не розмірковуймо довго над тим, чим заслужив таке «незгадування» з боку авторитетного часопису харківський Видавничий Дім «Інжек», – просто подякуємо йому за ексклюзивне видання під назвою «Опасное знание в «обществе риска», а Інтернетові – за компенсаційну всюдисущість. Перезавантаження почалося!..

Список літератури

1. Видавнича діяльність // Звіт про діяльність Національної академії наук України у 1997 році: У 2 ч. – Ч. 2. – К., 1998. – С. 44-52; Видавнича діяльність // Звіт про діяльність Національної академії наук України у 2006 році: У 2 ч. – Ч. 2. – К., 2007. – С. 72-77.
2. Гаташ В. «Небезпечне знання»: як не загинути від власного розуму? // Дзеркало тижня. – 2007. – 6 жовт. – С. 13.
3. Голобородько Я. Ікебана а la Таня Малярчук // Дзеркало тижня. – 2008. – 7 черв. – С. 19.
4. З історії Наукового товариства імені Шевченка: Зб. доп. і повід. наук. сесій і конференцій НТШ у Львові. – Львів, 1998. – 322 с.
5. Історія Національної академії наук України в суспільно-політичному контексті 1918-1998 / С. Кульчицький, Ю. Павленко, С. Руда, Ю. Храмов. – К.: Фенікс, 2000. – 528 с.
6. Квітко І. С. Сучасний стан і перспективи розвитку академічного книговидання в Україні // Книга і преса в контексті культурно-історичного розвитку українського суспільства. – Львів: Фенікс, 1995. – С. 20-32.
7. Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української літературної мови: Структура наукового тексту. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1970. – 308 с.
8. Коновець О. Ф. Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.). – К.: Хрещатик, 1992. – 120 с.
9. Непійвода Н. Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект). – К.: ТОВ “Міжнар. фін. агенція”, 1997. – 303 с.
10. Зелінська Н. В. Дзеркало сучасної науки: книговидання в Україні 90-х // Слово і час. – 2001. – № 9. – С. 75-82.
11. Зелінська Н.В. Наукова книга на книжковому ринку України: що попереду? // Реалії та перспективи українського книжкового ринку (Про інформаційний маркетинг. І не лише про нього...): Зб. ст. – Львів: Аз-Арт, 1997. – С. 44-63.
12. Зелінська Н. В. Наукове книговидання в Україні: історія та сучасний стан. – Львів: Світ, 2002. – 268 с.
13. Зелінська Н. В. Поетика приголошеного слова (Українська наукова література XIX - початку XX ст.). – Львів: Світ, 2003. – 352 с.
14. Зелінська Н.В. Ринкові перспективи сучасної наукової книги: зміна критеріїв видавничої оцінки // Квалілогія книги: Зб. наук. праць. – Львів, 1998. – С. 35-37.
15. Прозоров Ю. Економічна думка в науковій літературі останнього часу // Книжковий клуб плюс. – 2002. – № 11. – С. 14-15.
16. Alley M. The Craft of Scientific Writing. – 3rd ed. – New York: Springer, 1996. – 282 p.
17. Derricourt R. Author's Guide to Scholarly Publishing. – Princeton: Princeton University Press, 1996. – 233 p.
18. Derricourt R. Scholarly Book Publishing in Australia // Scholarly Publishing. – 2002. – V. 33. – № 4. – P. 189-201.
19. Germano W. From Dissertation to Book. – Chicago: University of Chicago Press, 2005. – X, 141 p.
20. Luey B. Handbook for Academic Authors. – 3rd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995. – 312 p.
21. O'Connor M. How to Copyedit Scientific Books & Journals. – Philadelphia: ISI Press, 1993. – 150 p.
22. Sharpe L. T., Gunther I. Editing Fact and Fiction: A Concise Guide to Book Editing. – Cambridge University Press, 1994. – 227 p.
23. Shillingsburg, Peter L. Scholarly Editing in the Computer Age. – 3rd ed. – Ann Arbor, Mich.: The University of Michigan Press, 1996. – 187 p.

24. Scholarly Publishing. Books, Journals, Publishers, and Libraries in the Twentieth Century / Ed. by R. E. Abel, L. W. Newlin; Ed.-in-chief K. Strauch, B. Strauch. – New York: John Wiley & Sons, Inc., 2002. – 318 p.
25. Thompson J. B. Books in the Digital Age: The Transformation of Academic and Higher Education Publishing in Britain and the United States. – Cambridge: Polity Press, 2005. – 468 p.

Зелинская Н.В. Научное книгоиздание в Украине: на пути к перезагрузке

Рассматриваются проблемы украинского научного книгоиздания в условиях рынка и возможность заимствования зарубежного опыта для их решения. Отмечаются положительные сдвиги в этой сфере.

Ключевые слова: научная книга, научное книгоиздание, издательский репертуар, издательские стратегии, и монография, научный журнал

Zelinskaya N.V. The scientific edition of books in Ukraine: on a way to reboot

The problems of the Ukrainian scholarly book publishing within market conditions and possibilities of using of foreign experience for their solving are regarded. The positive changes in this field are noted.

Key words: scholarly book, scholarly book publishing, publishing repertory, publishing strategies, monograph, scientific journal

Пост упила до редакції 21.08.2008 р.